

## ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2021

Шеров Ш.Б., Таиров К.А.

МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН  
ЧЫГАРМАЛАРЫНДА

Шеров Ш.Б., Таиров К.А.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ  
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

Sh.B. Sherov, K.A. Tairov

## PUBLIC ADMINISTRATION IN THE WORKS OF ZHUSUP BALASAGYN

УДК: 93-94 УДК: 93/94 - 351/354

Макалада Улуу Кыргыз кагандыгы мезгилиндеги мамлекеттик башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрүнө жана Жусуп Баласагындын идеяларын бүгүнкү саясий турмуш менен салыштырууга далалат жасалды. Орто кылымдарда улуу жеңишти жаратып, Борбордук Азияда тарыхый бурулуш жасаган Улуу Кыргыз кагандыгынын ийгиликтеринин себептерин изилдөөдө мамлекеттик иерархиялык түзүлүш, мансаптардын орду жана башкаруу өзгөчөлүктөрү каралды. Азыркы ааламдаштыруу мезгилинде адам укуктарын бекем туткан алдынкы өлкөлөрдүн тажрыйбалары Ж. Баласагындын чыгармасында камтылгандыгы белгиленди. Көрүнүктүү мамлекеттик ишмер жана саясатчы Ж. Баласагындын чыгармаларында өкүмдарларга, мамлекеттик башкарууга катышкандарга насаат катары арналган эн зарыл үч асыл жана үч начар сапаттар тууралуу идеялары талкууга алынды. Аталган сапаттардан тышкары бүгүнкү күндүн актуалдуу маселесине айланган мыйзамдуулук жана эл ишеними деген философиялык ойлоруна анализ жүргүзүлдү. Макаланын жыйынтык бөлүгүндө өлкөбүздөгү орун алган мыйзамсыздыктардын алдын алуу, жаши муундарды тарбиялоодо чыгарманын жана енисей кыргыздарынын мамлекеттик башкаруу системасынын орду зор экендиги белгиленди.

**Негизги сөздөр:** Улуу кыргыз кагандыгы, Жусуп Баласагын, сапат, мамлекеттик, башкаруу, тажрыйба, мыйзамдуулук, ишеним.

В статье рассматриваются особенности государственного устройства времен Великого Кыргызского каганата и сравниваются идеи Жусупа Баласагына с современной политической жизнью. При изучении причин успеха Великого Кыргызского каганата, одержавшего великую победу в средние века и совершившего исторический поворот в Центральной Азии, учитывалась иерархическая структура государства, роль карьеры и управления. Опыт ведущих стран с сильными правами человека в условиях сегодняшней глобализации отмечается, что он содержится в произведении Ж. Баласагына. В трудах выдающегося государственного и политического деятеля Жусупа Баласагына обсуждаются идеи трех важнейших добродетелей и трех худших качеств, которые предназначены в качестве совета правителям и тем, кто участвует в государственном управлении. Помимо этих качеств, актуальной проблемой сегодня стал анализ философских идей легитимности и общественного доверия. В заключительной части статьи отмечается важная роль работы и системы государственного управления енисейских кыргызов в предупреждении беспредела в стране, в воспитании подрастающего поколения.

**Ключевые слова:** Великий кыргызский каганат, Жусуп Баласагын, качество, власть, управление, опыт, легитимность, доверие.

The article examines the features of the state structure of the times of the Great Kyrgyz Kaganate and compares the ideas of Dzhusup Balasagyn with modern political life. When studying the reasons for the success of the Great Kyrgyz Kaganate, which won a great victory in the Middle Ages and made a historical turn in Central Asia, the hierarchical structure of the state, the role of career and management were taken into account. The experience of leading countries with strong human rights in the context of today's globalization is noted that it is contained in the work of J. Balasagyn. In the writings of the outstanding statesman and politician J. Balasagyn, the ideas of the three most important virtues and three worst qualities are discussed, which are intended as advice to rulers and those who participate in government. In addition to these qualities, the analysis of the philosophical ideas of legitimacy and public trust has become an urgent problem today. In the concluding part of the article, the important role of the work and the system of state administration of the Yenisei Kyrgyz in the prevention of lawlessness in the country and in the upbringing of the younger generation is noted.

**Key words:** the Great Kyrgyz Khaganate, Zhusup Balasagyn, quality, power, management, experience, legitimacy, trust.

Акыркы мезгилдерде кыргыздардын Енисейдеги мамлекеттүүлүгү жөнүндө бир канча илимий изилдөөлөр жарык көргөндүгүнө карабастан, анын бир топ жактары алиге дейре тыкыр изилденбей келе жатат. Биз бул макалабызда тарыхый жана кошумча ар кандай булактардан алынган маалыматтарга таянуу менен Улуу Кыргыз кагандыгынын башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрү, байыркы ата-бабаларыбыздын салттуу жөрөлгөлөрүнүн тарбиялык маанисин аңдап, анын айрым алгылыктуу жактарын түшүнө билүүгө жана аны улуу ойчул, хас-хажиб Баласагындык Жусуптун идеяларынын негизинде бүгүнкү турмуш менен салыштырууга далалат жасадык.

Академик В.В. Бартольддун изилдөөсү боюнча IX к. кыргыздар Борбордук Азиянын мейкиндиктерин толук багындырып алган. Бул доор академик тарабынан «Улуу Кыргыз дөөлөтү» деп аталган. Аталган мезгилде Енисей кыргыздарынын күч-кубаты артып, алар Теңир-Тоого чейин өздөрүнүн бийлигин орноткон.

Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн учурунда анда жашаган кыргыздардын саны болжол менен 300 миңден 500 миңге чейин жеткен. Алар 840-жылы Уйгур кагандыгына каршы чабуул жасаган учурда 80 миң

жоокери болуп, Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн ичинен аскеринин саны боюнча уйгурлардан кийинки экинчи орунда турган [1]. Мына ушул согушта кыргыздардын уйгурларды биротоло талкалашы алардын ордун ээлеп, күч-кубаты арткандыгы алардын өздөрүнүн коомдук тарыхында эле эмес, ошол аймактарда жашаган башка элдердин коомдук өнүгүү мезгилине да зор таасирин тийгизген. Жергиликтүү калктар дайыма тополоң чыгарып турган уйгурлардан кутулуп, уйгурлардын ичиндеги өз ара согуштары да биротоло тынчыган. Орто кылымдарда мына ушундай улуу женишти жаратып, Борбордук Азияда тарыхый бурулуш жасаган Улуу Кыргыз кагандыгынын ийгиликтеринин себептерин изилдөө бир топ кызыктуу да, бир топ татаал да. Тарыхый жараяндар улам кайталанып турган сыяктуу ал ийгиликтердин себептери кийинки өнүгүүгө да түрткү берери шексиз. Ошол мезгилде Улуу Кыргыз дөөлөтүн каган башкарган. Каган орто кылымдарда көпчүлүк түрк элдериндеги мамлекет башчысына берилүүчү наам (титул) болгон. Мамлекеттин саясий аткаруучулук жана аскер укуктарынын бардыгы кагандын колунда болгон. Кагандын орду уулуна (тегин, ханзаада), же уулу болбосо, аялына же инилерине мураска калган. Кыргыздардын мындай мураскордук салт-санаасы башка түрк элдериндей эле болгон.

Кагандан кийинки экинчи орундагы мансап - *буйрук* (кеңешчи) деп аталып, ал кагандыктын акимчилик жумуштарын башкарган. Андан кийинки орундар *бойла* (өкүм бекитүүчү), *йарган* (өкүмдү аткаруучу) мансаптары болгон. Мындан башка каганга жардамдашып, аскер, укук маселесин тейлеген *сангун* мансабы болгон. Ошентип, каган, тегин (ханзаадалар), инал (хандын жээндери), буйрук, бойла, йарган, сангундар каганаттын негизги ордо мүчөлөрү болуп эсептелген.

Каганаттын жергиликтүү мансаптагы башкаруучулары *тутук*, *таркан*, *бий*, (бек) жана түтүн дегендерден турган. Тутуктар райондорду же чоң аймактарды башкарууга жиберилген саясий бийлөөчүлөр болгон. Алар негизинен ханзаадалар же кагандын туугандарынан болгон. Таркан мансабы кагандын райондордогу аскер башчылары болгон. Таркандар менен тутуктар өздөрү башкарган райондор үчүн бардык маселелер (салык, аскер ж.б.) боюнча кагандын алдында жооп берген.

Алардан кийинки башкаруучулар – бийлер (бектер) жана бийлердин кол астындагы түтүндөр болгон. Бийлер чоң урууларды же бир нече майда урууларды башкарган. Түтүндөр майда уруулардын же жүз үйбүлөнүн башчысы болгон.

Улуу Кыргыз кагандыгында күчтүү мамлекеттик тартип орнотулган. Кагандын өз сөзүндө, турбай,

эки сүйлөшү өлүмгө тете уят иш болгон. Ошондуктан ар бир сөз үчүн жоопкерчилик күчтүү болуп, сөздүн баркы да, наркы да жогору болгон. Же азыркыдай алдап-соолап кутулуу, же азыркы биздин саясатчылардай элди, коомчулукту алдоо көрүнүштөрү таптакыр болгон эмес. Ар бир адамдын айткан сөзү менен аткарган ишинин дал келишине олуттуу баа берилген.

Мамлекеттин башында турган аткаминерлердин кагандын буйругуна кайдыгер мамилеси, коомдук тартипти бузгандар, жөнү жок чуу чыгаргандар өлүм жазасын алган. Ошондуктан, аткаруу дисциплинасына мамлекеттик деңгээлде, коомчулукта катуу маани берилген. Бул мамлекеттик бийликтин бекемделишине, кагандын саясатынын ишке ашышына, мамлекетте баш аламандыкка жол бербөөгө негиз болгон.

«Алардын мыйзамы абдан катуу, урушка кирердин алдында коркоктук кылгандар, элчилик иштин өтөсүнө чыкпагандар, акимдерге туура кеңеш бергендер, ошондой эле уурулук кылгандар башын кыя чабууга өкүм кылынган» [2] - деп жазылган. Мындан көрүнүп тургандай байыркы кыргыз коомундагы адамдын, аны менен кошо бүтүндөй уруунун, мамлекеттин беделине шек келтире турган терс жосундар бийлик, коомчулук тарабынан катуу жазаланган. Бул сыяктуу мыйзамдар жана анын жетекчиликке алынышы, аткарылышы мамлекеттеги ички жана тышкы тартиптин, аткаруучулук дисциплинанын, жалпылап айтканда мамлекеттик түзүлүштүн бекем экендигин айгинелеген. Өлкөдөгү мыйзамдуулук мамлекеттин эл аралык беделин да бекемдеген.

Мына ушундай бекем тартиптин, аткаруучулук дисциплинанын жана жеке жоопкерчиликтин натыйжасында өлкөдө мамлекеттик бийлик чыңдалган, анын эл аралык аброю жогорулаган. Кыргыздар аскеринин саны боюнча уйгурлардан аз болгондугуна карабастан аларды талкалап, Борбордук Азиядагы элдердин турмушуна жана алардын мындан аркы өнүгүүсүнө олуттуу таасир эткен. Бул ийгиликтердин бары мамлекеттик башкаруу системасынын өзгөчөлүгү жана күчтүүлүгү болгон деп тыянак чыгарууга болот.

Мамлекетти башкаруу боюнча өз доорунун улуу ойчулу, хас-хажиб Баласагындык Жусуп: «Бийлик жана падыша улук. Бирок алардан да мыйзам улук. Негизги маселе ошол мыйзамды өз орду менен аткарууга байланыштуу» [3] - деп баса белгилеген. XI к. жазылып, ал мезгилдеги окурмандардын, айрыкча падышалардын арасында зор кызыгууну жараткан бул эмгекте баяндалгандай мамлекетти башкарууда жана аны өнүктүрүүдө мыйзамдуулуктун маанисин баса белгилеп: «Өлкөнүн келечеги мыйзамдуулук менен тыгыз байланышта» - деп таасын айткан. Андан бери X кылым өткөндүгүнө карабастан, улуу ойчулдун бул идеялары өз маанисин жоготпостон, кайра анын кадыр-баркы бир топ жогору бойдон калууда.

Жер жүзүндө азыркы өнүккөн мамлекеттер бир топ кылымдардан бери карай мыйзамдуулукту (конституцияны) туу тутуп жашап, өнүгүп жаткандыгын эске алганыбызда Жусуп бабабыздын айткан накыл сөздөрүндө эч кандай калет жок экендиги талашсыз. Бирок, Жусуп бабабыздын киндик каны тамган жерин жердеген биздин өлкөбүздө мыйзамдуулуктун аткарылбай жатышы, мыйзам менен жашоонун ордуна трайбализм, коррупция сыяктуу жат көрүнүштөрдүн орун алып жатышы өкүндүрбөй койбойт.

«Эгер падыша өз рухун таза кармап, мыйзамды ыйык тутса, өкүмдарлыгына эч качан шек келбейт жана эли бейпил жашайт» - деген Баласагындык Жусуп. Биздин мамлекет башчыларынын өз рухтарын таза кармай албай, же мыйзамды ыйык тутпагандыгынан өлкөдө ар кандай терс окуялар жүз бергендиги барыбызга маалым.

Баласагындык Жусуптун ою боюнча, мамлекет, өлкөнүн ичиндеги эң орчундуу нерсе - өкүмдар, баш болуп, өлкөнү башкарууга катышкандарга төмөнкү үч сапатты эң зарыл деп эсептеген:

- Эл үчүн өтө зарыл болгон баалуу иштерди жүргүзүү;
- Абийрдүүлүк;
- Чындык, ал үчүн күрөшүү. Чындыктын жашоого кепил болушу.

Ошондуктан хас-хажиб бабабыз: «Кимдин иши чындыкка, абийирдүүлүккө негизделсе, анын иши так болот, эл аны барктап сүйөт, ал калк арасында атак-даңкка жетет, анын уяты, намысы, абийири сакталат. Мындай адамдар айкөл, кеменгер болушат», - деген. Мындай асыл инсандар кыргыз журтчулугунда арбын. Мисалы: Курманжан датка, Шабдан баатыр, Исхак Раззаков, Апсамат Масалиев ж.б.

Ошол эле мезгилде Жусуп ойчул катары жаман сапаттардан качуу, аларды жакындатпоо, көнүмүш адатка айлантпоого өз кеңешин берет. Мындай начар сапаттар да үчөө:

- Мактанчаактык жаман иш;
- Алдамчылык арам иш;
- Ач көз болуу, сараңдык - акмактарга таандык [4].

Баласагындык Жусуп көрүнүктүү мамлекеттик ишмер жана чыгаан саясат таануучу катары бектин мыкты сапаттарын айтуу менен анын өлкөнү башкарууда терс көрүнүштөргө жол берүүчү айрым, начар сапаттарга токтолуп, өкүмдарды алардан алыс болууга, оолак жүрүүгө чакырат.

Байыркы кыргыз коомунда уурулук кылуу өтө жексүр көрүнүш катары каралган. Эгерде баласы уурулук кылса анын башын кесип атасынын моюнуна илип коюшкан. Ал бул дүйнөдөн көзү өткөнчө ууру баласынын башын моюнуна илип жүрүүгө милдеттүү

болгон. Мына ушундай жазага кириптер болгон адамды көргөндөр, билгендер же уккандар мындай кылмышка эзели барышкан да эмес, ага жол да беришкен эмес. Ошондуктан коомчулукка мыйзамдардын таасири күчтүү болуп, өлкөнүн жарандары мыйзамдуулукту сактоого, мыйзам чегинде жашоого калыптанган.

Азыркы биздин коомдогу мыйзам актылары заманбап болгондугуна карабастан, коомчулуктагы таасири жокко эсе. Мыйзамдардын аткарылышы жана ага коомчулук тарабынан болгон мамиле бир топ төмөн. Мыйзамдарды бурмалоо, жеке кызыкчылык үчүн пайдалануу, же аткарбай коюу фактылары толтура.

Мыйзамдардын, мамлекет башчысынын жарыктарынын аткарылышы жөнүндө хас хажиб Жусуп бабабыз:

«Бири, анын урматталсын жардыгын,

Эмне десең тез аткарсын бардыгын», - деп таамай жана жеткиликтүү айткан.

Азыркы кезде биздин өлкөдө мамлекеттик кызыкчылыктардан айрым атка минерлердин, жеке инсандардын кызыкчылыктары жогору болуп, уурулук, кылмыштуулук сыяктуу көрүнүштөр көнүмүш адатка айланып калды. Азыркы мамлекет башчысы белгилегендей: уурулар мамлекеттик жогорку кызматтарда олтурушат. Мындай көрүнүш өлкөнүн, коомчулуктун келечегине балта чабаарын, аны менен мамлекеттин өнүгүүсүнө доо кетип, өлкө башчыларына элдин ишеними жоголору белгилеген.

Баласагындык Жусуп бабабыз:

«Дагы бири, калкка адил канун орнот,

Бирин-бири жүрбөсүн эзип кордоп», - деп айткандай өлкөбүз эгемендүүлүк алгандан кийинки мезгилдерде мамлекет башчылары тарабынан баш мыйзамдын бир нече ирет бурмаланышынын натыйжасында орун алган адилетсиздиктердин, бирин-бири эзип, кордогондордун натыйжасында келип чыккан элдик ынкылаптар коомчулук үчүн, мамлекеттик чиновниктер үчүн эсте калаарлык сабак болууга тийиш.

Ошондой эле Баласагындык Жусуп:

"Үчүнчүсү, коопсуз болсун баскан жолун,

Ууру менен каракчыны түгөл жойгун", [5] - деп таамай айткандай биздин өлкөдө да орун алган уурулукка, коррупцияга жана кылмыштуулукка каршы күрөш күч алууда. Анын алгачкы натыйжалары сезиле баштады. Мамлекет башчы өзү баш болуп, коррупцияга каршы күрөштү күчөтө бермекчи.

Ошол мезгилдерде кыргыздар түрк элдеринин ичинен сабаттуулардын катарында болгон. Алардын жазуусу кеңири колдонулган. X к. Түндүк Кытайда бир топ кыргыз жаштары билим алышкан. Алардын көпчүлүгү жогорку билимдүү болуп, чет жердик хан сарайына кызматка чакырылышкан.

Эгемендүү Кыргыз мамлекетинин алгачкы отуз жылдыгында билим берүү иши бир топ солгундап кеткендигине карабастан, акыркы жылдары ага мамлекет тарабынан бир топ көңүл бөлүнө баштады. Бирок, азыркы учурда деле биздин бир канча жаштарыбыз чет өлкөлөрдөн билим алып, ошол жактарда иштеп жаткандыгына карабастан, аларды өлкөгө чакыруу жана мамлекетти өнүктүрүү ишине катыштырууга маани берилбей келе жатат.

Мыйзамдуулуктун сакталышы бул демократиялык, укуктук мамилелерге карама-каршы дегендикке жатпайт. Кайра баш аламандыктан оолак болуп, туруктуу өнүгүүгө жол ачат. Ал эми укуктук жана демократиялык мамилелер кыргыз коомчулугунда байыркы замандардан бери карай эле сакталып келген.

Байыркы кылымдардан тарта мамлекетти башкаруу ишинде адилеттүүлүк, акыйкаттык, чынчылдык өкүм сүрүп келген болсо, ал мамлекеттин калкы байып, мамлекет да кубаттуу өлкөлөрдүн катарында болгондугу тарыхый чындык. Андай мамлекеттерде илим, билим жана маданият өнүгүп, байыркы жана орто кылымдарга таандык ал тарыхый, маданий эсте-

ликтер бүгүнкү күнгө чейин сакталган. Алардын айрымдарынын сырлары даде табышмактуу бойдон калууда.

Тарых улам кайталанып, улам жаңыланып тургандай биздин жашообуз дагы улам кайталанып турат. Улуу Кыргыз Кагандыгынын башкаруу системасынын алгылыктуу жактарын бүгүнкү күндүн көзү менен карап, ага карата Жусуп бабабыздын айткан асыл сөздөрүн туу тутуп, тарыхтын жакшы жактарын өзүбүзгө алып, анын айрым кемчиликтерин оңдоп, түзөп турсак, келечекке карай ишенимдүү жол менен бара алабыз деген пикирдебиз.

#### Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996. - С. 191-194.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах... обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1-3, - М., 1950. - С. 351.
3. Решат Генч. Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү. - Б., 2004. - 76-83-беттер.
4. Жусуп Баласагын тууралу баян. - Б., 2004. - 328-бет.
5. Жусуп Хас Ажип. Кут даарытар билим. - Б., 2008. - 317-319-беттер.